

Agnieszka Haska

Instytut Filozofii i Socjologii PAN
<https://orcid.org/0000-0003-0545-5250>
ahaska@ifispan.edu.pl

„...udostępnione jak najszerszym rzeszom czytelników...” Wydania krytyczne prac Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej

Powstała w 1944 r. Centralna Żydowska Komisja Historyczna dziś jest kojarzona przede wszystkim z tytanicznym wysiłkiem zebrania wszelkiego rodzaju materiałów dotyczących zagłady Żydów. Bez spisywanych przez pracowników Komisji relacji świadków, uzyskanych pamiętników i dokumentów badanie Zagłady byłoby prawie niemożliwe; są one materiałem źródłowym wykorzystywanym w niemal każdym opracowaniu naukowym poświęconym losom Żydów w okupowanej Polsce. Ale równorzędnym celem komisji, zapisanym już w powstałej w grudniu 1944 Rezolucji o powołaniu CŻKH było opracowanie zebranego materiału w formie „broszur, monografii i obszerniejszych publikacji” w celu „spopularyzowania rezultatów badań” i udostępnienia ich „szerokim kołom społeczeństwa polskiego oraz ogółu żydowskich i nieżydowskich społeczeństw poza granicami kraju”¹. Pierwsze publikacje – instrukcje do zbierania materiałów historycznych², etnograficznych³ oraz przeżyć dzieci z okresu okupacji⁴ ukazały się latem 1945 r. Gdy 1 września 1947 r. CŻKH oficjalnie przekształcono w Żydowski Instytut Historyczny, lista wydawnictw liczyła 39 pozycji, z czego większość – 25 – wydano w nieco ponad rok. Nie ma więc przesady w stwierdzeniu Natana Grossa, który we wrześniu 1946 r. w „Naszym Słowie” pisał o „sukcesie, którym nie każde wydawnictwo może się poszczycić”⁵.

Wydawnictwa CŻKH podzielono na pięć działów: dokumenty i materiały z czasów okupacji, pamiętniki i wspomnienia, studia i monografie, utwory literackie

¹ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej AŻIH), CŻKH, 303/XX/1, Rezolucja o powołaniu CŻKH, k. 1.

² *Instrukcje dla zbierania materiałów historycznych z okresu okupacji niemieckiej*, Łódź: CKŻP Komisja Historyczna, 1945.

³ *Instrukcje dla zbierania materiałów etnograficznych z okresu okupacji niemieckiej*, Łódź: CKŻP Komisja Historyczna, 1945.

⁴ *Instrukcje dla badania przeżyć dzieci żydowskich w okresie okupacji niemieckiej*, Łódź: CKŻP Komisja Historyczna, 1945.

⁵ Natan Gross, *Książki, które się pamięta*, „Nasze Słowo”, 30 IX 1946, nr 6/7, s. 9.

oraz prace metodologiczne. Ponadto ukazywały się również albumy fotograficzne. Zróżnicowany charakter publikacji miał umożliwić dotarcie do szerokiego grona odbiorców, aby – jak pisano w *Prospekcie wydawnictw CŻKH* – „zapoznać czytelnika z dziejami Żydów podczas okupacji hitlerowskiej z uwzględnieniem wszystkich aspektów”⁶. Podkreśla to wybór języka publikacji; tylko sześć pozycji ukazało się w jidysz, reszta zaś po polsku. Dbano też szczególnie o szatę graficzną publikacji, w tym okładki, wybór zdjęć czy ilustracji. Jak wynika z zachowanych dokumentów, część nakładu rozsyłano do różnych instytucji w Polsce i za granicą oraz redakcji prasowych; egzemplarze trafiały także do ważnych postaci życia kulturalnego, takich jak Julian Tuwim czy Zofia Nałkowska⁷. Dzięki tym zabiegom promocyjnym wydawnictwa CŻKH omawiano w prasie polskiej i żydowskiej (m.in. w „Tygodniku Powszechnym”, „Odrodzeniu” czy „Nowinach Literackich”), podkreślając „wielką i wstrząsającą”⁸ wymowę publikacji, ich walory dokumentacyjne i wartość historyczną. Na marginesie można wspomnieć, że w recenzjach pojawiały się również narzekania, iż Komisja wykazuje „niechęć do reklamiarstwa” i zbyt mało dba o rozgłos⁹. Jak jednak wiadomo, CŻKH działała w wyjątkowych warunkach płynnej powojennej rzeczywistości, co znalazło odzwierciedlenie także w jej działalności wydawniczej; abstrahując od problemów z kolportażem, części publikacji nigdy nie wydano bądź z powodu wyjazdu z Polski członków Komisji, bądź to z braku funduszy. Nie zmienia to jednak faktu, że książki, które udało się wydać, stanowiły i wciąż stanowią – jak pisano w „Dos Naje Lebn” w recenzji opracowanego przez Józefa Kermisza drugiego tomu *Dokumentów i materiałów do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce* poświęconego akcjom i wysiedleniom – „kamień węgielny dla przyszłego opracowania dziejów martyrologii żydostwa polskiego”¹⁰. Problem w tym, że z różnych, znanych ogólnie powodów historycznych, które skutkowały brakiem wznowień (o tłumaczeniach nie wspominając), wydawnictwa CŻKH nie tylko zniknęły z horyzontu zainteresowań czytelników, ale i szerszego grona badaczy Zagłady.

Przypomnienie tych publikacji – a co za tym idzie wprowadzenie na nowo do obiegu naukowego wczesnych studiów nad zagładą Żydów – postawił sobie za cel powstały w ŻIH Komitet Redakcyjny serii krytycznych wydań CŻKH pod przewodnictwem Ewy Koźmińskiej-Frejlak. Owocem ich pracy jest do tej pory sześć wznowień publikacji Komisji. Są to: *Walka i zagłada białostockiego ghetta* Szymona Datnera (2014)¹¹, *Oczyrna dwunastoletniej dziewczyny* Jani-

⁶ *Prospekt wydawnictw Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce*, Warszawa–Łódź–Kraków: CŻKH, 1947, s. 6.

⁷ AŻIH, CŻKH, 303/XX/186, Księga kolportażu wydawnictw CŻKH.

⁸ Jerzy Ficowski, *Kształty otchłani*, „Nowiny Literackie”, 18 IV 1946, nr 16, s. 6.

⁹ Natan Gross, *Książki, które się pamięta...*

¹⁰ „Dos Naje Lebn”, 6 III 1947, nr 17, cyt. za: *Prospekt wydawnictw Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce...*, s. 13.

¹¹ Przypisy – Ewa Rogalewska, posłowie – Katrin Stoll.

ny Hescheles (2015)¹², *Zagłada Żydów Sosnowca* Natana Eliasza Szternfinkla (2016)¹³, *Likwidacja getta wileńskiego* Mendla Balberyszskiego (2018)¹⁴, *Wielkanoc* Stefana Otwinowskiego (2018)¹⁵, *Zagłada Żydów żółkiewskich* Gerszona Taffeta (2019)¹⁶. W pierwszej kolejności sięgnięto więc po wydawnictwa mniej dziś znane i trudniej dostępne. Znajdziemy tutaj jednak reprezentację różnorodności materiałów publikowanych przez CŻKH – od opracowań historycznych należących do studiów i monografii, które w zamierzeniach sprzed lat miały stać się częścią *Pinkas Poljn – Kroniki Gmin Żydowskich w Polsce* (Datner, Szternfinkiel, Taffet), przez dokumenty osobiste (Hescheles, Balberyszski), aż do pisanej w latach 1941–1945 sztuki teatralnej (Otwinowski). Zgodnie z założeniami edytorskimi serii każda książka opublikowana jest w całości, w niezmiennym brzmieniu oraz układzie, z zachowaniem aneksów i ilustracji; ewentualne ingerencje redaktorskie w tekst obejmują poprawki ortograficzne i interpunkcyjne. Zadbano również o jednolitą szatę graficzną serii, nawiązującą okładkami Błażeja Pindora do estetyki oryginałów.

Wznowienia książek wydawanych przez CŻKH są jednak – jak podkreśla nazwa serii – wydawnictwami krytycznymi, poszerzonymi o rozbudowany aparat naukowy: szczegółowe przypisy, wprowadzenie i posłowia dotyczące danej publikacji. W tych ostatnich można znaleźć nie tylko informacje na temat samych publikacji i autorów, lecz przede wszystkim zarys kontekstu historycznego, analizę różnic pomiędzy stanem wiedzy sprzed lat i obecnie czy wątków pojawiających się w publikacji. Dla przykładu *Wielkanoc* Otwinowskiego zawiera aż trzy posłowia; esej Anny Kuligowskiej-Korzeniewskiej poświęcony omówieniu treści, tropów interpretacyjnych i recepcji sztuki, tekst Doroty Jareckiej opisujący ilustracje Antoniego Uniechowskiego, które stają się punktem wyjścia do rozważań na temat ikonografii Zagłady, oraz artykuł Tomasza Żukowskiego analizujący sztukę Otwinowskiego pod kątem kształtowania w kulturze polskiej narracji o roli Polaków w Zagładzie. Z kolei w posłowniu do *Walki i zagłady białostockiego ghetta* Datnera Katrin Stoll zastanawia się nad perspektywą świadka-historyka, która charakteryzowała autora; podobny wątek pojawia się w tekście Natalii Aleksium zamieszczonym w *Zagładzie Żydów żółkiewskich* Taffeta. Autorzy wydawnictw CŻKH – co pokazuje w posłowniu do *Zagłady Żydów Sosnowca* Aleksandra Namysł – nie mieli dostępu do wielu dokumentów, bazując na tym, co sami widzieli i przeżyli (jak Datner czy Taffet), bądź na relacjach innych – jak Szternfinkiel, opierający się w swojej książce na wywiadach, które przeprowadzał jako kierownik Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Katowicach. Sam Szternfinkiel jednak też był świadkiem/Ocalałym z Zagłady; przeżył, ukry-

¹² Przypisy i posłowie – Piotr Laskowski.

¹³ Przypisy i posłowie – Aleksandra Namysł.

¹⁴ Przypisy i posłowie – Ewa Rogalewska.

¹⁵ Posłowia: Anna Kuligowska-Korzeniewska, Dorota Jarecka, Tomasz Żukowski.

¹⁶ Przypisy i posłowie – Natalia Aleksium.

wając się w lasach w okolicach Działoszyc. W publikacjach kategoryzowanych przez CŻKH jako studia i monografie widać więc jak na dłoni problem pozornej sprzeczności między rolą świadka a bezstronnego naukowca, z którym borykali się członkowie CŻKH, a który Filip Friedman w 1945 r. charakteryzował tak: „zadanie historyka Żyda wobec zaszłych wydarzeń jest szczególnie trudne. Przy pisaniu historii należy kierować się rozumem, nie uczuciem [...]. Pisząc historię lat okupacji, nie można kierować się celami tylko naukowymi: główną rolę odegrają teraz pierwiastki natury emocjonalnej, uczucie, własne przeżycia, osobiste straty”¹⁷. W publikacjach CŻKH ta hybrydalność perspektywy, jak ją nazywa Katrin Stoll¹⁸, zdecydowanie się wyróżnia – i brzmi całkiem współcześnie w kontekście dzisiejszych rozważań nad definicją świadka/postronnego oraz rolą badacza.

Oprócz bogatych w wątki i detale esejów w niektórych tomach redaktorzy zdecydowali się również na dodanie aneksów. Tu wyróżnia się pod względem naukowym zwłaszcza *Zagłada Żydów żółkiewskich*, którą uzupełniono o imponujące bibliograficznie, szczegółowe biogramy osób wymienionych w książce, opracowane przez Natalię Aleksyun i Shukiego Eckera. Z kolei do *Oczyrna dwunastoletniej dziewczyny* Janiny Hescheles Ewa Koźmińska-Frejlak włączyła poza wierszami autorki zestawienie różnic między tekstem oryginalnym a wydaniem z 1946 r., w które redakcyjnie ingerowali prawdopodobnie Michał Maksymilian Borwicz i Maria Hochberg-Mariańska; warto tu zauważyć, że skala interwencji obejmowała nie tylko poszczególne słowa, lecz także strony rękopisu usunięte z obawy przed cenzurą. Wydane na nowo, niezwykle pod wieloma względami świadectwo Janki Hescheles jest szczególnie z jeszcze innego powodu – włączono do niego epilog napisany w 2015 r. przez samą autorkę.

Wznowienia publikacji CŻKH cechuje więc staranność i dbałość zarówno o materiał źródłowy, jak i o czytelnika, który w nowej edycji otrzymuje wraz z tekstami sprzed lat rozbudowany współczesny komentarz opatrzone bogatym aparatem naukowym. Najważniejsze pozostają jednak wciąż same teksty, w których badacze będą mogli odnaleźć na nowo wiele interesujących tropów i tematów – od poszczególnych zagadnień faktograficznych, przez kwestię perspektyw patrzenia na Zagładę „tuż po” i różne aspekty funkcji, w jakich używano świadectw, aż do kształtowania się obrazu Zagłady w świadomości społecznej i kulturze. Na pewno wprowadzenie do szerszego obiegu tekstów takich jak wspomnienia Janki Hescheles czy dramat Otwinowskiego będzie inspiracją do wielu dalszych, interdyscyplinarnych badań. Komitet Redakcyjny serii ma w planach wydawanie kolejnych pozycji – w tym także tych, których z różnych przyczyn nie udało się opublikować Komisji. W ten sposób po ponad siedemdziesięciu latach jeden z dwóch głównych celów, jakie stawiała sobie Centralna Żydowska Komisja Historyczna, uda się być może wypełnić do końca.

¹⁷ AŻIH, CŻKH, 303/XX/12, Protokół drugiej narady naukowej CŻKH 19–20 IX 1945, k. 1–2.

¹⁸ Szymon Datner, *Walka i zagłada białostockiego ghetta*, Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2014, s. 107.